

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ
ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ И ЛИНГВИСТИКУ

Ову књигу Филолога уредили
М. ПАВЛОВИЋ Р. БОШКОВИЋ М. ПЕШИКАН

Секретар
Ж. СТАНОЈЧИЋ

Књ. XXX — св. 1—2

БЕОГРАД
1973

Радоје СИМИЋ

(Београд)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У ВРЕМЕНСКИМ РЕЧЕНИЦАМА

I.1. Тема о међузависности функционалних и временских односа у реченичној конструкцији са временском реченицом интересује на једној страни проучаваоца глаголских облика (разрешење тих проблема даје елемената за посматрање временских релација у које ступа радња управног и зависног предиката, утицаја природе једног од њих на други, као и значаја међусобних временских односа). На другој страни увиђамо значај ове теме за проучавање самих реченичних односа, као и функционисања везничких речи.

I.2. Говорећи о временима у темпоралним реченицама, видели смо да се у нашој науци о језику срећу два супротна теоријска схватања о утицају функционалних односа на хијерархију временских релација. По једноме, временска реченица је „увек у релативу“, тј. временски односи радње у њеном предикату условљени су синтаксичком зависношћу. По другоме схватању, временске релације у које ступа радња темпоралне реченице формирају се слободно (НЈ н.с. XV, 20).

I.3. У интересантном разматрању о функцијама везника, проф. М. Стевановић даје извесне нове елементе у приступу овој теми и у решењима¹. Његове интерпретације имају за полазну основу схватања А. Белића о односу реченичног синдетизма и асиндетизма према реченичним функцијама². Белићево схватање у крајњој линији води за-

¹ М. Стевановић, *Карактер везника као спољних знака унутрашње везе међу реченицама*, ЈФ XXVIII, св. 1—2.

² А. Белић, *О језичкој њрироди и језичком развоју*, Београд 1941, 475: „Могло би се рећи да свезице, иако јасније одређују однос међу реченицама, у ствари, само утврђују, уобличавају оно што се у реченицама већ налазило“. Исп. и стр. 461, итд.

кључку да је значај везничких речи више морфолошког, а мање синтаксичко-семантичког карактера. Проф. Стевановић поткрепљује ово схватање аргументима које пружа семантичко-функционална поливаленција везничких речи³.

Кад су у питању неправне везничке речи, тј. заменичке и прилошке речи у везничкој функцији, поставља се — полазећи од схватања везника као спољних знака — питање судбине њиховог лексичког значења у случајевима кад су употребљени као везници. Посебан карактер њихов већ је уочио проф. Стевановић, јер каже, говорећи конкретно о везнику-прилогу *кад*, да „је то још увек и прилог, а не само везник“ (Ibid, 38)⁴.

I.4. Тематика везана за неправне везничке речи, према томе, групише се у два циклуса. Први се тиче семантике: у каквом су односу семантичка поља која одговарају појединим врстама функција, како с обзиром на савремени језик тако и хронолошки⁵. Други циклус односио би се на механизам унутрашњих односа међу елементима реченичне структуре морфолошки обједињене поменутиим речима.

У предложеном раду извршена је анализа грађе савременог српскохрватског језика која се тиче временских реченица са везником *кад*.

I.5. Колико ми је познато, најуспешнију дефиницију везника *кад* дао је, сасвим узгред, А. Белић, рекавши да он „има релативно-прилошко временско значење („у оно време у које“)⁶.

Но он овај однос тумачи као „истодобност радње“. Конкретна анализа временских односа мислим да је показала у којој су мери садржаји предиката ових реченица стварно „истовремени“⁷. Проф. Стевановић је дао и општу формулацију овога схватања, указујући да функционални однос временске реченице према управној, уопште узев, дозвољава различито тумачење конкретних временских односа, јер „време једне од њих не стоји према времену друге увек на исти начин,

³ У традиционалних граматичара срећемо друкчије схватање. Исп. Т. Маретића, *Грамајшка хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб ¹⁹⁶³, 532: „Неки везници имају само једно значење . . . Неки опет могу имати значења више од једнога . . .“. А такође и БХЖ, *Грамматика хрватско-српскога језика*, Загреб ¹⁹⁷¹, 157: „Има . . . везника који се употребљавају у различитим врстама зависних и независних реченица, али њихово нам је значење ипак увијек јасно, као и код других ријечи с више значења“.

⁴ Исп. НЈ н. с. XV, св. 1—2, 31.

⁵ П. Будмани, РЈА III (s. v. кад) закључује: „Испрва је значење било интеро-гативно а релативно је било *јегда* . . .“.

⁶ А. Белић, *О језичкој љрироди . . .*, 373.

⁷ НЈ н. с. XV, 1. с.

не чак ни у случајевима у којима су главна и споредна реченица везане истим везницима⁴⁸.

II.1. Да бисмо избегли свако решење унапред, грађа је класификована према формалним обележјима: на основу глаголских облика у зависној и управној реченици.

II.2.1. Према перфекту у зависној реченици стоје у управној различити облици.

а) *йерфекай̑* : *йрезени̑*

Кад је Октавијан *сјео*, Арсенија *се* лагано *окрене* к њему (ДШ, 47)⁹; — Кад *сам* већ *сѣрѣао* писмо, *враѣим се* кући (ЈЛЈ, 83).

Полазимо од ових примера зато што су неки моменти на први поглед врло јасни:

1. однос према времену говорења показује префекат у предикату зависне реченице;

2. презент у управној реченици означава радњу која се врши у оној временској ситуацији у којој се остварује и садржај перфекта;

3. везник *кад* указује на јединство те ситуације.

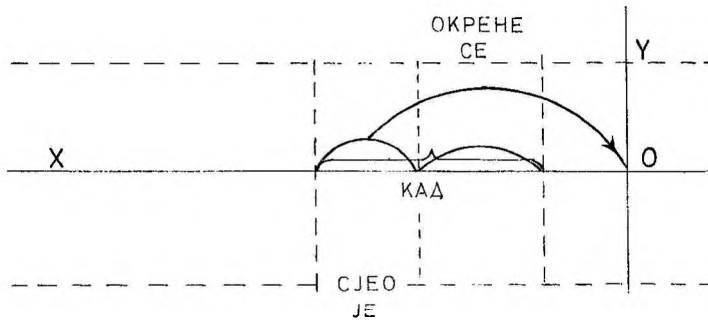
Остали односи нису експлицитно означени, али видским значењем једне и друге глаголске основе имплицитно се регулишу ближи временски односи њихова садржаја: остварење једног од њих долази по завршетку остварења другог предиката¹⁰.

⁸ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд 1969, 834.

⁹ Грађа је узета од следећих писаца: Иво Андрић, *Проклеѣа авлија*, Београд 1962. (у тексту ознака ИА); *Знакови*, збирка приповедака, Београд 1962. (ИА II); Миодраг Булатовић, *Ђаволи долазе*, Београд 1964. (МБ); Ђуро Даничић, *йревод Библије*, Београд 1965. (Дан. СЗ); Јанко Веселиновић, *Мали йевач*, Београд 1963. (ЈВ); Оскар Давичо, *Радни наслов бескраја*, Београд 1958. (ОД); Антоније Исаковић, *Пајрај и вајра*, Београд 1967. (АИ); Вук Караџић, *Скуљени историјски и еѣнографски сѣиси I*, Београд 1938. (Вук ИС); *Српске народне йриповејке*, Београд 1947. (Вук НП); *Писма*, Загреб 1948. (Вук П); *Нови завјеј Госйода нашега Исуса Хрѣста*, Лондон 1950. (Вук НЗ); Вјекослав Калеб, *Огледало*, Београд 1962. (ВК); Анте Ковачић, *У регистрајѣури*, Загреб 1950. (АК); Лаза Лазаревић, *Приповејке*, Београд 1957. (ЈЛЈ); В. Лубарда, *Љуљанка*, Нови Сад 1963. (ВЛ); Михайло Лалић, *Зло йрољеће*, Београд 1953. и *Свадба*, Београд 1966. (МЛ); Ранко Маринковић, *Руке*, Београд 1962. (РМ); Вељко Петровић, *Раванград*, Београд 1966. (ВП); Бранко Ћопић, *Доживљаји Николејине Бурсаѣа*, Београд 1963. (БЋ); Добрица Ћосић, *Корени*, Београд 1954. (ДЋ); Аугуст Шеноа, *Селачка буна*, Београд 1966. (АШ); Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Београд 1972. (МЦ).

¹⁰ Исп. НЈ н. с. XV, 1. с.

Шематски би се показани односи могли овако представити:

1. Шема временских односа у реченици:

„Кад је Октавијан *сјео*, Арсенија се лагано окрене“

Да бисмо олакшали даљу анализу, покушаћемо да ближе одредимо функционалне односе у горњим примерима. Ако прихватимо солуцију о прилошкој вредности *везника кад*, што је већ сада прилично јасно, онда се поставља питање чија је он одредница. Још једном треба истаћи да је однос према времену говорења (једина релација којом се време остварења садржаја двају предиката везује за неки временски моменат ван сâмих радња) означен перфектом. Према томе, иако морфолошки у саставу темпоралне реченице, *везник кад* није у могућности да је одреди у смислу прецизирања временског односа њене радње према времену говорења. Он би могао евентуално — у већ датим релацијама — да ближе прецизира временске услове остварења радње. У односу на презент управне реченице његова је улога нешто друкчија: презенту је неопходан додатни елеменат који би указивао на однос радње према времену говорења. У наведеној формацији то је само облик перфекта. Потребан је и такав елеменат формације који ће указивати на однос презентске радње према перфекатској. То је управо *везник кад*, са својом способношћу да укаже на јединство ситуације, у овом случају оне у којој се остварују два садржаја. На тај начин се *кад* појављује као одредница управног предиката са ослоњцем на предикат зависне реченице.

Временски односи се, у горњим примерима, могу и друкчије интерпретирати. *Кад је Октавијан сјео* може се схватити и као готов факат у моменту остварења реченице: *Арсенија се лагано окрене*. У том случају мења се и констелација функционалних односа . . .

б) *йерфекай̄* : *аорисй̄*

— Кад је било око четврте уре, *јави се* са цесте долазак кочије . . . (ВК 40);

— Кад је *ошворио* очи, Чемеркић *видје* како се учитељ Савовић свађа . . . (МЛ 87); — Кад је *дигао* главу, мало се не окамени (ВП 52); — Кад *сам легао* у кревет, *изиђе* ми она у памети (ЈЛ 46); — Кад су они *ушли*, сва се механа *ућуша* (ЈЛ 206); — Кад је Младен *ошшиао* у Београд, и њихови се односи *йрекинуше* . . . (ЈЛ 223); — Кад *сам био готов*, она се лако *йоклони* (ЈЛ 56); — Кад су домобрани *били* готови, момак *викну* четног куvara (БЂ 32); — Кад су ту велику наклоност *йримейили* манастирци, *обрадоваше се* (ВП 41); — Кад је *несйало* из собе господарице Маргарите, *врайи се* у подрум и Михо . . . (АК 182); — Кад је малишима грудиа *йосйала* одвећ тешка, *замијенише* их јачи . . . (АШ 70); — Кад ми је то *рекао*, *сейих се* једног полинезијскога принца . . . (МЦ 10);

— Прока скочи, али још *није сйигао* за букву, кад се на петнаест метара између два граба указа Пипа . . . (ВП 60).

Нема велике разлике у схватањима односа у ових примера и оних које смо претходно анализирали. Специфичности у те односе уноси облик аориста.

в) *йерфекай̄* : *йлусквамйерфекай̄*

— Кад је човек *сйигао* у Цариград, Тамила су већ *били уйушили* Латиф ефендији . . . (ИА 75); — Кад *сам кући дошао*, моји *беху* већ *йосйали* . . . (ЈВ 114); — Кад је било на по пута, богме дјевојка *одвојила бјеше* (Вук НП 88);

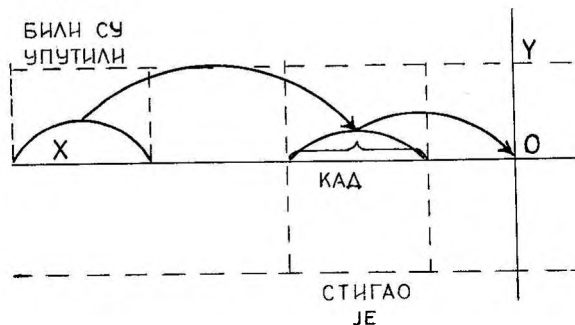
Управо наведени примери показују извесне посебности у односу на све више наведене. Пре свега, остварење садржаја управног и зависног предиката не падају у исту временску ситуацију, те се веза међу њима не може успоставити по „истовремености“. Радња плусквамперфекта управне реченице одређује се као прошла у односу на време вршења радње зависне реченице¹¹. Према томе, ни *кад* се овде не може схватити као одредница временских услова остварења радње управног предиката, него као ознака ситуације од које се полази у одређивању временских релација у које он ступа (види шему на 594 стр.).

г) *йерфекай̄* : *йерфекай̄*

— Кад је *осйала* последња, очигледно се *узнемирила* (ВП 27); — Кад су изнад жене му *завайнили* плочу, Мате је *клекнуо* на руб

¹¹ L. c. Отуда су преузети и примери.

гроба (ВК 213); — *Кад је* папа ту одлуку *саопштио* Цему, он је изјавио . . . (ИА 101); — *Кад је стигао* у војску, *јримио је* . . . (АИ 203); — . . . који *је изшао* у Србе *кад су* Турци *јобегли* из Чачка (Вук ИС 165); — *Кад је* без речи *села*, *јросуо је* дукате на чергу (ДС 23); — *Мистер Кристмес се јренеразио*, *кад је видео* своју комшику . . . (МЦ 28); — *Па су дошли* у Енглеску, *кад је* Енглеска *ушла* у рат . . . (МЦ 30); — *Кад је видео* да му машу, он *је* *нехотице усјорфо* . . . (ИА II 330—331).

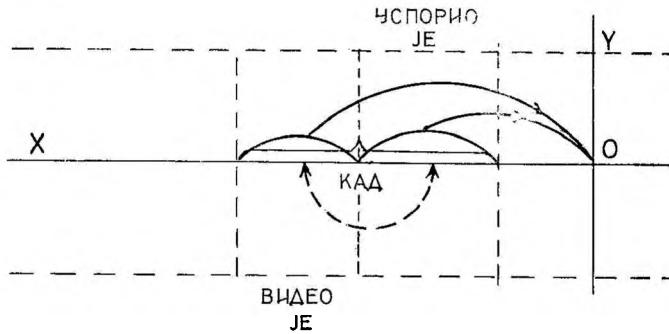
2. Шема временских односа у реч:

„*Кад је . . . стигао . . .*, *Тамила су већ били ујућили . . .*“

Перфекат у предикату управне реченице и сам указује на временски однос означене радње према времену говорења, и то је знатна специфичност ових реченица према осталима досад наведеним. Ако се досад темпорална реченица могла означити — укупно посматрана — као одредница управног предиката извесне врсте, јер се у том делу формације садржи елеменат који указује на временску релацију означене радње, и у једној и у другој реченици, према времену настанка реченице, — овде то није могуће учинити. Улога споредне реченице своди се на ближе прецизирање временских услова у датим релацијама.

Ту запажамо извесну комплементарност у односима. У прецизирању времена остварења садржаја управног глагола полази се од радње предиката темпоралне реченице, а и овај се такође одређује са ослоњем на управни предикат. Ближа дефиниција значења везника *кад* на основу тих примера могла би се овако формулисати: везник *кад* је ознака везе двеју реченица чији су предикати временски комплементарно један на други упућени.

Шематски се ти односи могу овако приказати:

3. Шема временских односа у:
„Кад је видео . . . , он је . . . усјорио“

Неопходна је напомена да су примери овог типа веома бројни. Навешћемо још примера са друкчијим унутрашњим односима, у оквиру заједничке ситуације остварења садржаја двају предиката:

— Кад се Вишња удала из Бруснице у Добрињу, Милан и Јаков остали су на својој очевини . . . (Вук ИС 131);

— Нисам сѝигао ни двапут да узмем ваздуха кад су врата иза мене шкрипнула . . . (ОД 30);

— Кад су Турци ѝродри у Банат, он је с неколико стотина своји фрајкора чувао Дунав . . . (Вук ИС 114); — Кад им је мати умрла, Никица је водила кућу . . . (ИА II 111); — А кад ме прва светлост дана ѝробудила, на њој сам дуго гледао одсјај светле београдске зоре . . . (ИА II 270); — . . . дан је ѝочињао да се дели од ноћи кад су дошли до цркве . . . (ИА II 303); — Кад се ослободио и дигао, Мандал је, мумлајући, слеп од беса ѝрчао . . . (ИА II 328);

— Кад год се наишо, ѝукао ме је и ѝсовао . . . (ДЂ 110);

— Кад је удовица умрла, он је био тек у мучном почетку свога мајсторског позива . . . (ИА II 113);

— Уосталом, и кад нису били срећнији, нису о томе ѝричали . . . (МЦ 20); — . . . кад год смо били у неком шкрипцу, расѝрављало се и о вишку (ВЛ 22); — Кад год сам је сањао, имала је ферецу преко лица (МБ 35); — . . . ѝразио их је кад год је на Скупштину у Београд долазио (ДЂ 236);

— Јоца, који нас *је*, кад нам *је био* у гостима, *узео* на око . . . (ЛЛ 37); — . . . кад *је* већ *изгледало* да ће се зауставити, одједном су *и́родужила* пут (кола, ИА II 330).

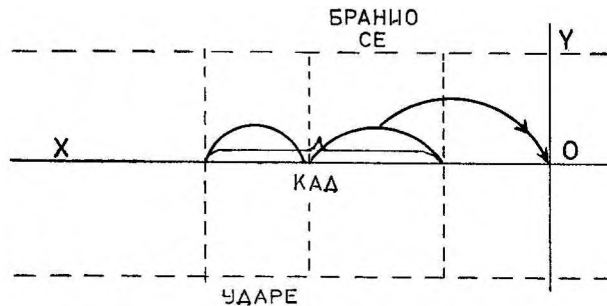
II.2.2. Презент у зависној реченици такође стоји према различитим облицима у управној.

а) *и́резенѝ* : *и́резенѝ*

α) Разликујемо два типа случајева. У једних су односи слични као у II.2.1.а), с тим што је распоред облика обрнут:

— . . . и ту је мудро уређивао и, кад Турци *ударе*, храбро *се бранио* . . . (Вук ИС 250); — То је неки човек, у војничком шињелу, каквих *је* у Лондону, кад ова прича *и́очиње*, било много (МЦ 9).

Први пример се може шематски представити:

4. Шема временских односа у:
„ . . . кад Турци *ударе*, храбро *се бранио* . . .“

Облик перфекта — као једини елемент формације који указује на однос радњи према времену настанка реченице — у саставу је управног предиката. Темпорална реченица нема елемената на основу којих бисмо је означили као реалациону одредницу управнога глагола.

Тиме се прилично јасно оцртавају оквири улоге темпоралне реченице са *кад*. Њоме се карактерише једна временска ситуација као на изванредан начин заједничка за две радње. Око те ситуације групишу се временске релације две врсте:

1. интерне, којима се регулише временски след двеју радњи у оквиру дате ситуације (уколико остварење садржаја и једног и другог предиката пада у њене оквире);

2. екстерне релације, којима се дата ситуација доводи у временску везу са ситуацијом у којој реченица настаје.

ОвOME треба додати још један тип релација, које се актуелизирају у случајевима кад се садржаји двају предиката остварују у различитим ситуацијама. То су такође екстерне релације, за које означена ситуација — коју можемо назвати доминантном — служи као полазна.

β) У другој групи примера односи су слични као у II.2.1.в) (распоред облика и ту је обрнут), али се од ових у неким тачкама битно разликују:

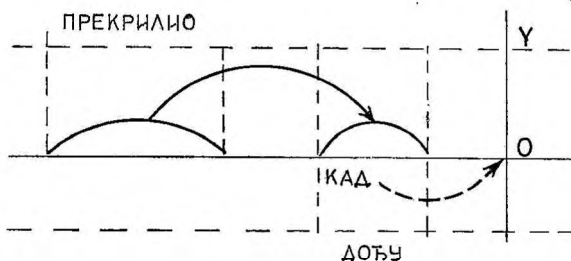
— Кад дођу на једно поље, а то голуб *прекрилио* поље (Вук НП 67); — Кад он дође у Београд, а то још одавно дошла из Крагујевца заповијест . . . (Вук П 118); — Кад тамо *присје*, а то се Срби с Марашли-Али-пашом *ујусили* у боље и приличније разговоре (Вук ИС 163).

Карактеристично је да примере имам једино из Вукове прозе (ово не значи да их другде нема). Друго, свуда је крњи перфекат, што сведочи о извесним стилским особеностима тих реченица. И сама структура њихова на то указује.

Формација не садржи елемент који би експлицитно указивао на временску релацију доминантне ситуације према времену говорења, него се о томе обавештавамо из ширег контекста. Садржај предиката управне реченице остварује се пре радње темпоралне реченице, и одређује се према овој као прошла. За разлику од II.2.1. в), доминантна ситуација је она у којој се остварује радња зависне реченице.

Према овоме би функција *кад* била не да укаже на ситуацију у чијим се оквирима остварују две радње, него према којој су оне у било којем временском односу, с тим да је ова полазиште у њиховом временском одређивању (у првој инстанци).

Шематски, такви односи изгледају овако:

5. Шема временских односа у:

„Кад дођу на једно поље, а то голуб *прекрилио* поље“

б) *йрезенї̄* : *йрезенї̄*

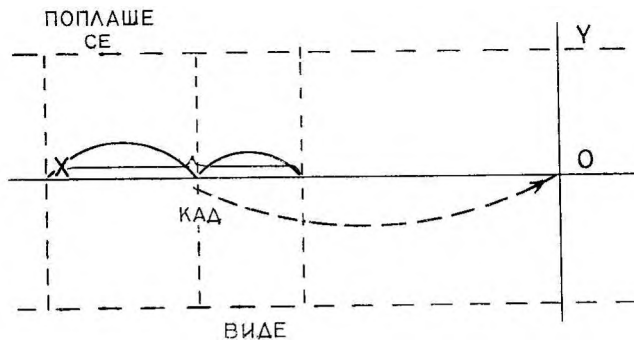
α) Примери су двојаки. У једнима се радње оба предиката остварују у заједничкој временској ситуацији. Из ширег контекста се сазнаје да ова доминантна ситуација пада у прошлост:

— Кад Турци то *виде*, они *се йойлаше* (Вук ИС 148); — Кад царство за то *дозна*, он *йребјегне* опет у Неготин (Вук ИС 287); — Кад *дође* у Београд, он *одјаше* код владике (Вук ИС 245); — Кад то *чује* Турчија, врло му *буде* жао (Вук ИС 26); — Али *йојмим* на шта се то односило тек кад *усйорим* и уденем у прву улицу (ОД 2).

Или се оно што обе реченице значе односи на исту ситуацију у будућности:

— Кад *се врайим*, *узимам* те себи . . . (разг.).

Улога реченичне структуре са темпоралном као зависном у томе је, дакле, да укаже искључиво на међусобне односе управног и зависног предиката. Али сви чисто временски односи јасно се оцртавају и при друкчијој вези међу реченицама. Нпр.: *Турци йо виде и йойлаше се*. И овде се обе радње недвосмислено врше у једно време прошлости. Уношењем друкчијег морфолошког елемента ти односи се показују, међутим, у друкчијој светлости: посебно се истиче однос према једној заједничкој ситуацији. На тој основи се формирају функционални односи. А не на врем. односима према моментима ван те ситуације. Шематски би се то представило:

6. Временски односи у реченицама:

„Кад Турци то *виде*, они *се йойлаше*“

β) У другој групи примера са презентима, ситуација се понавља:

— Ето, у таква нагађања *залази* сваки Николин борац кад *се сјейти* свога командира (БЂ 164); — Тако *се дини*, убеђивао сам се,

кад је вереник у Африци (ОД 38); — Јарац их *иџера* да устану и кад су сасвим сами (ОД 36); — То *ионављају*, кад *кажу* . . . (МЦ 11); — Кад је отаџбина у опасности, у Енглеској *се води рачуна* и о сиротињи (МЦ 12); — Кад Нађа *иџође* Пикадилијем, *довикуюју* јој . . . (МЦ 13); — А кад воз *сџигне* на крајњу станицу, *гомила света излази* . . . (МЦ 14).

— Кад год *се среџну*, *љубе се* (ДЂ 112); — Прпошан је кад год га *иџизову* (ХК 51);

— Кад год *се иџоисуюју* ствари на продају, жена и деца *ударе* у писак (ДЂ 254); — Кад год их *храним*, ја само *иџужим* руке (МШ 14);

— И кад год му *однесеш* вечеру, ти *кажеш* . . . (ДЂ 122).

Једном је понављање означено речцом *год*, други пут није посебно означено. Сама временска реченица нема у томе улоге.

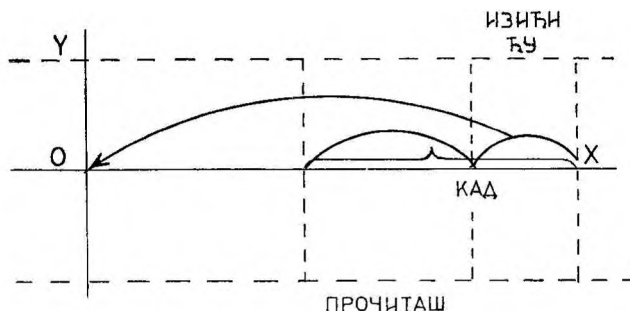
в) *иџезениј* : *фџуџур*

— Кад то *виде* остали, читава *ће* чета *навалиџи* код ње да се крпи (БЂ 59); — *Изиџи џу* кад *иџочџиџаш* новине (БЂ 282); — А жени рече: теби *џу* много мука *задаџи* кад *заџирудџи* (Дан. СЗ 3);

— За то кад те *виде* Мисирци, *реџи ће* . . . (Дан. СЗ 10); — Па кад облаке *навучем* на земљу, *видјеће се* дуга у облацима (Дан. СЗ 7); —

— Да мислимо које *ћемо* пароле *избаџиваџи* кад нас *иџоведу* на стријељање (БЂ 97); — *Плакаће* баба кад *чује* да јој је синак погинуо . . . (БЂ 152); — Их, каква *џу* ја сила *биџи* кад ви *иџорасџеџе* (ДЂ 67).

Временски односи одговарају онима са односом *иџезениј* : *иџерфекаџи*, али падају у другу област.

7. Временске релације у реченицама:
„Изиџи џу кад иџочџиџаш новине“

Интересантно је напоменути да су примери са презентом у зависној реченици увек врло бројни. То значи да је реченични тип са темпоралном која не садржи елемент односа према времену говорења — основни.

II.2.3. Реченице са аористом у темпоралној имају у управној такође више могућности.

а) аорисџ : ѿрфекаџ

— Суседи, дабогме, нису могли чути, шта говоре жена и тај човек, кад се заџворџше врата . . . (МЦ 26); — Али ја толико месеци већ нисам чуо виолину . . . , да сам, нарочито кад кхер ѿоче да певуши речи о љубави . . . , ѿресџао да једем (ОД 36).

Односи су слични као у II.2.1. б), с тим што је распоред облика обрнут.

б) аорисџ : аорисџ

— А кад Аврам чу да му се заробио синовац, наоружа слуге своје (Дан. СЗ 11); — А цар содомски изиде му на сусрет кад се враџи . . . (Дан. СЗ 11); — . . . а кад видје да је трудна, ѿнесе се од госпође своје (Дан. СЗ 12); — Кад га опет враџише у кућу, Мића изнесе поново ракију (ЈЛ 119); — Кад се одмаконе подалеко, Младен огледа Катанићу под капут (ЈЛ 227); — Кад се Аустријанци удаљџше, седосмо за сто (ВП 201); — Кад све би готово, Мара седе на столицу (ЈВ 96); — Зелено млеко ливаде још јаче замириса кад крупна и ретка киша ѿрсну траву (ДЋ 214); — Кад је комесар уврсџи у Николину десетину, момку се учџни да није добро чуо (БЋ 57); — Кад се песма сврџи, пастор опет ѿоче да грми (ИА II 34);

— Кад бог сџвори човјека, по обличју својему сџвори га (Дан. СЗ 4); — Чуђење због тог изједначења досџиже врхунац кад спроводници сџојџше обје колоне (МЛ 148); — . . . то не скрену никакву пажњу кад се у једној увалици под мостом заусџави леш борца (МЛ 165);

— Још једном Тадија сџиже да припуни и опали кад се коњаник ѿјави на окуци (МЛ 198).

Скренућемо пажњу само на реченицу: *Кад бог сџвори човјека . . .* Регулативи временских односа у оквиру ситуације чији је знак реч *кад* могу бити неутралисани извесним другим моментима у реченици. То су у овом случају семантички односи међу предикатима управне и зависне реченице. Они имају идентичан семантички садржај (односе се на стварање света). Тиме и временски односи добијају друкчији смисао:

доминантна ситуација — чији је знак везник *кад* — формира се у вези са једном радњом, а не са две.

Овде се можемо осведочити који су минимални услови за егзистенцију реченичне формације са временском реченицом: основно је постојање доминантне временске ситуације, и најмање једног глаголског садржаја у временској вези с њом. Два су, дакле, језгра информације: саопштење о радњи — у управној реченици — и саопштење о временском моменту у вези с којим се ова остварује. Моменти на којима се та временска ситуација формира (да ли је то радња управнога глагола или који други моменат ван ње, од споредног је значаја).

в) *аористи* : *имперфекта*

— А кад *чуше* незнабошци, *радоваху се* . . . (Вук НЗ ДА XIII 48); — А кад то *чуше* ученици, *дивљаху се* врло (Вук НЗ Мат. XIX 25); — А кад *дође* у околине ћесарије Филипове, *ишаше* ученике своје (Вук НЗ Мат. XVI 13).

Разлике међу б) и в) подсећају на оне које почивају на видским корелацијама, код примера са односом *перфекта* : *перфекта* или *презент* : *презент*.

г) *аористи* : *илусквамперфекта*

— Кад *се пробудих*, сунце *беше* далеко *одскочило* (ЈЛЛ 102). Објашњење дато у II.1.2. в) важи и за овакве случајеве.

II.2.4. Формације са имперфектом у темпоралној реченици малобројне су у експерпираној грађи.

а) *имперфекта* : *имперфекта*

— А кад *излазиху* из зборнице јеврејске, *молаху* незнабошци да им се ове ријечи у другу суботу говоре (Вук НЗ ДА XIII 42).

б) *имперфекта* : *аористи*

— Али кад *бијашу* у пољу, *скочи* Кајин на Авеља брата својега, и уби га (Дан. СЗ 3); — А кад сунце *бјеше* на западу, *ухваши* Аврама тврд сан . . . (Дан. СЗ 11); — После је му *се јави* Господ у равници Мамфијској кад *сјеђаше* на вратима пред шатором својим у по дне (Дан. СЗ 13).

Структура примера с имперфектом и њихов однос према осталим групама, сведоче о стилској обележености њиховој.

II.2.5. У временској реченици може се наћи и футур II. Избор облика у управној реченици ограничен је.

а) *фуџур II : фуџур I*

— *Дочекајћ ће те у некој мрачној улици . . . кад будеш онуда њролазио* (РМ 7); — *А шта ће бићи када други буду . . . чийали* (РМ 113);

— *Сећаће се кад буде сџигао . . .* (МЦ 655); — *Кад буду видели, мислиће и казаће да си кукавица* (РК 345).

Временски односи могу се интерпретирати на сличан начин као у II.2.2. в): футур у управној реченици означава однос целе ситуације према времену говорења. Ово футур II и презент карактерише као синониме.

б) *фуџур II : џрезенџ*

— *Њена је соба у вези са тим пајваном, па кад буде желео код ње зазвоне звонца* (СИ 383)¹².

Односи могу добити тумачење као и у II.2.2. б) а).

Али и у једном и другом случају временски односи радње означене футуром II могу се тумачити и на друге могућне начине.

II.2.6. У темпоралној реченици чешће се може наћи и потенцијал.

а) *џоџенцијал : џерфекајћ*

— *А кад бисмо осџајали сами, он је понајвише ћуџао* (ИА II 84); — *После те посете, мисис Грин, није никад засџала, кад би своју комшику сусрела* (МЦ 29); — *Нудила их је чајем, — преко плота, — кад би их у башти, иза куће, угледала* (МЦ 29); — *Мисис Кристмес је, оно, што је мислила, и осећала, кад би џршила, скрила, у брбљање . . .* (МЦ 30);

— *Мењао сам сваки час. Кад год бих је скинуо с главе* (ЈВ 14); — *. . . кад год би џочињали какво зло дјело, надвладао их је паклени дух сотоне . . .* (АК 260).

Радње се у прошлости понављају. Знак понављања у првој групи примера није експлицитно дат, а у другој је речца *год*. Перфекат означава „екстерну“ временску релацију целокупне ситуације према времену говорења. Потенцијал има вредност релативног презента.

б) *џоџенцијал : џоџенцијал*

— *Кад би се џробудио у најнезгоднији час, она би му рекла* (ИА II 323); — *Кад би се враџила кући, мати би је џосмаџрала*

¹² Примери су преузети од К. Милошевић, Радови АНУБиХ XXXIX. Ближе о односу презента и футура II исп. означени рад, као и М. Стевановића, ЈФ XIX, св. 1—2, стр. 95—99. и тамо наведену литературу.

испитивачки (МЦ 31); — *Укочила би очи кад би јој йршиао* (МЦ 31); — *Кад би мистер Кристмес срео њу, нудио би се, учтиво, да јој понесе кутије . . .* (МЦ 27).

Ознака фреквентности лежи у ширем контексту. Интересантно је да остварење садржаја предиката не прелази оквире прошлости.

* * *

III.1. Сумирајући анализу, можемо указати на неке основне моменте.

III.2. Прво о ономе што се тиче реченичне формације.

1) Реченичне структуре са темпоралном реченицом садрже, као семантички минимум, два информативна језгра: једно је везано за предикат управне реченице, а друго се односи на неки временски моменат у вези са остварењем садржаја управног предиката.

2) Овај временски моменат може се назвати доминантном ситуацијом. Она има унутрашњу структуру и спољашње релације. Унутрашњу структуру чини збир временских релација у границама тога времена (обухвата односе међу радњама лоцираним у њене оквире). Спољашње релације формирају се успостављањем односа између те ситуације и момената ван њених оквира (нпр. према времену говорења), или пак између глаголских садржаја који се остварују ван ње, а временски се према њој управљају.

3) Како видимо, овде се не појављује, као неопходан услов егзистенције темпоралне реченице, посебан глаголски садржај у предикату, него управо прилошки садржај везника *кад*.

III.3. Мислим да би следећи моменти могли ући у дефиницију темпоралне реченице с везником *кад*:

а) факат постојања доминантне временске ситуације;

б) одређен временски однос оствареног садржаја управне реченице према тој ситуацији;

в) ситуација се формира углавном на комплементарности односа садржаја управног и зависног предиката, а може и само на факту конкретизовања времена управног глагола.

III.4. У реченичној конструкцији са темпоралном реченицом садржаји двају предиката могу бити у различитим односима према доминантној ситуацији — а и међусобно. Остварења обају предиката могу временски бити обухваћена овом ситуацијом (непосредни међусобни односи тада се регулишу углавном видским корелацијама). У случају

кад се један од садржаја остварује ван доминантне ситуације, ова служи као полазни моменат у временском одређивању тога предиката.

Темпорална реченица може се схватити као временска одредница управнога глагола у два случаја:

а) када се садржај њеног предиката остварује у оквиру доминантне ситуације, а употребљени глаголски облик означава временски однос према говорној ситуацији;

б) када се садржај управног предиката остварује ван доминантне ситуације, а временски се одређује према овој.

Међутим, када се садржај зависног предиката остварује ван доминантне ситуације, и временски се одређује у односу на њу, темпорална реченица, као целина, није одредница управног предиката.

III.5. На крају, следећи моменти задиру у значењску и функционалну структуру везника *кад*.

а) Реч *кад* може се сматрати ознаком доминантне ситуације, што је њено временско, дакле прилошко значење.

б) Ово прилошко значење добија се указивањем на постојање одређеног односа међу глаголским садржајима, обично са ослоном на један од њих и довођењем у временску везу осталих према њему.

По функцији *кад* се може двојако схватити.

а) У прилошкој служби може се схватити као мултивалентна одредница управног и зависног предиката (указивањем на комплементарност њихових врем. односа).

б) У функцији везника то је, прво, морфолошка ознака јединства реченичне формације. Друго, на унутрашњем плану то је везни елемент који посредује између два предиката (или више њих).

III.6. Завршићемо са једном напоменом која се тиче градације реченица на управну и зависну. Ова градација не зависи нити од међусобног временског односа двају предиката; ни од односа сваког од њих према доминантној ситуацији; нити пак од способности да означе и однос према времену говорења. То свакако зависи од тежишта информације и начина на који се остали садржински елементи групишу око тога централног појма.